

FORGÓ GÉZA

forgoge@gmail.com

történész-muzeológus (József Attila Múzeum, Makó)

A „Fehér szegfű”. Így élt Makai Emil

„The White Carnation”. Emil Makai’s Life and Work (1870, Makó – 1901, Budapest)

ABSTRACT

Emil Makai does not belong to the highly respected writers of Hungarian literature. He was son of a local rabbi, and in his short life he was a successful translator of Jewish poems and dramas, and also wrote poems and plays of his own. He took part in the Jewish emancipation movement. He made a living by working as a journalist--an editor of A Hét (The Week) periodical--, and as a theatrical translator. He was aware of the changes that modernity brought into literature. His poems speak about the new challenges of metropolitan life, thus enriching our national literature.

KEYWORDS

Biography, literature, poetry, journalism, theatre, literary translation, Hungarian Jewry.

DOI 10.14232/belv.2024.3.8

<https://doi.org/10.14232/belv.2024.3.8>

Cikkre való hivatkozás / How to cite this article:

Forgó Géza (2024): A „Fehér szegfű”. Így élt Makai Emil. *Belvedere Meridionale* vol. 36. no. 3. pp 148–164.

ISSN 1419-0222 (print)

ISSN 2064-5929 (online, pdf)

(Creative Commons) Nevezd meg! – Így add tovább! 4.0 (CC BY-SA 4.0)

(Creative Commons) Attribution-ShareAlike 4.0 International (CC BY-SA 4.0)

www.belvedere-meridionale.hu

A makói születésű Makai Emil költő, színműíró, műfordító és újságíró tevékenysége nem tartozik az országosan ismertek közé, azonban az irodalomtörténeti összefoglalók, a hazai zsidóság kulturális emlékezete és a makói megemlékezések időnként kiemelik a feledésből. Munkásságát családján kívül elsősorban a barátai tartották számon. Kiss Arnold kulcsregényt írt róla, *Fehér szegfű* címen (1917), Sebestyén Károly pedig hosszabb tanulmányt (1923), amelyben értékelte irodalmi alkotásait és bemutatta életének fontosabb mozzanatait.¹

Makó irodalmi hagyományai között számon tartjuk Szikszai György, Szikszai Benjámint, Etsedi Miklós prédikátorok, Gilitze István parasztköltő, Dobsa Lajos színműíró, Kecskeméti György, Szirbik Antal költők, Hervay Gizella költőnő, Tömörkény István novellista, Juhász Gyula, József Attila és Lator László költők, Móra Ferenc, valamint Rozsnyai János regényíró örökségét. Makai Emil munkásságára Péter László irodalomtörténész és Tóth Ferenc múzeumigazgató emlékeztek.

A folyamatban lévő kutatás célja, hogy Makai Emil életét és munkásságát részletesebben megismerjük. Életpályája példa arra, miként vált a neológ zsidó értelmiség az egyetemes magyar kultúra részévé. Mindezt a kiegyezést követő emancipáció, majd a recepció megteremtette jogegyenlőség biztosította.² Kőbányai János hívta fel a figyelmet arra, hogy Makainál a héber nyelv kiváló ismerete a magyar környezetével való sajátos szellemi kapcsolatot jelentette. Ez fordításaiban testesült meg, amelynek az iránya már nem a magyarról héberre, hanem a héberrel magyar nyelvre átültetés volt.³

Makai Emil a „magyar nemzetiségű, zsidó vallású” identitást vallotta.⁴ Magyar identitását nem hangoztatta, de a szülőváros iránti szeretetét nevének Makaira magyarosításával fejezte ki, hiszen Fischer Emilnek született. A város ekkoriban Csanád vármegye székhelye, megyei és városi hivatalnokokkal, kis számú értelmiséggel, magánvállalkozó iparosokkal, kereskedőkkel. Lakosságának döntő többsége a mezőgazdaságból élt, akik a századforduló felé a paraszt-polgárosodás útjára léptek.

Családi dokumentumok és levéltári források hiánya miatt csak sejteni lehet – a leszármazottak visszaemlékezései alapján –, hogy a Makai család mennyire épült be ebbe a közegbe? Makai Emil gyermekként ebből is keveset érezhetett meg, de a családi kötelékek erejét magával vitte. Makai Emil gondolkodását és pályaválasztását végül nem a család, hanem a főváros urbanizálódott közege határozta meg. A költészet, az újságírás, majd a színdarabok fordítása révén Makai Emil olyan, akkoriban még elsősorban a fővárosban megtapasztalható közösségi hálóba került, ami gyökeresen különbözött az otthonában tapasztalttól.

MAKAI EMIL GYERMEKKORA, CSALÁDJA

Makai Emil Makón született, 1870. november 17-én. Édesapja Fischer Antal Enoch (1826–1896) német anyanyelvű rabbi volt, aki kiválóan tudott magyarul, és mindkét nyelven híres szónoklatokat tartott. A világi tudományok és műveltség iránti érdeklődése és annak továbbadása jelentősen hatott gyermekeire.⁵

¹ KISS 1917.; SEBESTYÉN 1923.

² GLÄSSER 2018. 126.

³ Kőbányai 2009. 182–184.

⁴ PEREMICZKY 2012. 1.

⁵ FISCHER 1995.

Makai Emil édesanyja, Hermann Nina (1838–1873) kolerában hunyt el.⁶ A hároméves Emil – akit a családban Bubinak becéztek és a legfiatalabb volt⁷ – nevelése az édesapa, valamint idősebb nővérei, Hermina, Róza, Riza és Regina feladata lett.⁸ A legidősebb lány, Hermina férje Löwenstein Adolf volt. Két fiuk született Makai Jakab és Makai Ödön. Az utóbbi vette feleségül József Jolánt, és támogatta József Attilát tanulmányaiban.

Nővére, Fischer Róza, Braun Jánosné (1858–1908) is foglalkozott szépirodalommal. Tárcái, karcolatai jelentek meg az 1870-es évek második felétől. A Maros és a Makói Hírlap mellett a Szegedi Napló, a Szegedi Híradó, a Hölgyek Lapja, a Magyarország és a Nagyvilág, a Pécsi Figyelő és a Szabadság is közölte írásait.⁹ Fischer Antal Enoch másik fia Jakab orvosként működött. Több tanulmány és cikk szerzője volt.¹⁰

Makai Emil az alapfokú iskolát szülővárosában végezte el. Kiváló tanítója volt Steinhardt Márk (1820–1897), egykori 48-as honvéd főhadnagy személyében. A helyi zsidó iskolát a legjobbak között tartották számon, amelybe református, római katolikus és görög katolikus gyermekeket is beírtak a szülei.¹¹

Makai Emil az elemi iskolát követően a pesti rabbi-szemináriumban tanult. 1884. szeptember 1-én latin és a héber nyelvből sikeres felvételi vizsgát tett. Szorgalmát és tehetségét mutatja, hogy 1889. június 30-án kitüntetéssel érettségizett. Osztályfőnöke Bánóczi József szerkesztő, a zsidó közélet jeles tagja volt. Makai teológiai tanulmányait a rabbiképző felső tanfolyamán bővítette.¹² A szemináriumban 1891 júniusában sikeres alapvizsgát tett.¹³

Az intézet önképző- és önszegélyező köre 1890 szeptemberében elnökké választotta az alig 20 éves fiatalembert, aki a Magyar-Zsidó Szemle és az Egyenlőség hasábjain megjelent fordításaiival, majd a Vallásos énekek című kötetével kezdett ismertté válni.¹⁴ A körben egy Manuello vers felolvasását követően, az ülésen megjelent Kiss József melegen gratulált Makainak mondván: „Hozzon nekem fiatal barátom egynéhány verset. A Hétben akarom közölni”.¹⁵

A főváros mozgalmas élete áttört a szeminárium falain, és lassan magával ragadta a fiatalembert. Minden bizonnal a falak között fellelt „ezerestendős poéták” hozzásegítették ahhoz, hogy költészettel próbálkozzon. Kiváló nyelvtudás birtokában eredeti héber szövegeket tudott lefordítani magyarra, és ezzel gyakorlatilag elkezdett verseket írni. A spanyol zsidó költészet első hazai fordítója lett. Salamon ibn Gabirol, Juda Halévi, Sámuel Hanagid, Mózes ibn Ezra, Charisi és Manuello sorai magyar verssorokban keltek életre.¹⁶

Makai Emil 1892-ben már nem akart rabbi lenni. Makai Endre visszaemlékezése szerint „szentégtörésnek tartotta, hogy hit nélkül építsen, meggyőződés nélkül prédikáljon...” A hitét azonban

⁶ MAKAI 1995. 7.

⁷ MAKAI 1995. 6.

⁸ FISCHER 1995. 4.

⁹ SCHEIBER – ZSOLDOS – KATONA 1976. 186-187.

¹⁰ *Esküvő* 1893. 8.

¹¹ SZÉL 1871. 3.

¹² *Makai Emil* 1901a. 1901. 315.

¹³ *Az országos rabbiképző...* 1891. 12.

¹⁴ *Az országos rabbiképző intézet...* 1891. 17.; *Az országos rabbiképző theologiai...* 1890. 15.

¹⁵ KISS 1927b. 145.

¹⁶ SZÖLLŐSI 1910. 775.

soha nem hagyta el, erről majd versei is tanúskodnak. A fiatalembert megérintette az irodalomban érezhető változás, a modernitás megjelenése. Tudta, hogy a magyar kultúrába két csatornán léphet be: a tudomány vagy az újságírás révén. Nem véletlen, hogy a magyar zsidók alkotó- és irodalom-szervezőkként is megjelentek, és új irodalmi infrastruktúrát, illetve közönséget teremtettek.¹⁷

Az újságírással és színházi darabok fordításával próbálta biztosítani megélhetését. Belépett a Pesti Napló újságírói közé 1892-ben, ahol két évet töltött el, majd a Fővárosi Lapoknál is dolgozott, ahol segédszerkesztő lett. Pásztor Árpád emlékei szerint „szeme nevetve fogadta a belépőket, gomblyukában mindig virág, ajkán, fekete bajuszkája alatt örök mosoly. [...] Újságírásból a költészetnek élt”.¹⁸

Kapcsolata az újságírókkal a hírlapíró elit véleményformálásával való azonosulást is jelentette, és ez a recepciót hangoztató neológ zsidósághoz kötötte Makait. A tradicionálisra törekvő közösség helyett, tehát a modernítésra vágyók, az emancipációt és az asszimilációt elfogadók közé sodorta. Alkotásaiban összekötötte a zsidó és a magyar kultúrát, a fordításaival pedig a kor nyugat-európai színpadi sikereit tárta a magyar közönség elé.

Szülővárosban is jól ismerték Makai tehetséget. A Makói Hírlap már korán, költői pályája indulása legelején 1889-ben lehetőséget adott a publikálásra. A Vallásos énekek című első verseskötetéről külön is beszámolt, részletes kritika nélkül, mert „olvasóink ismerik azt a hangot, mely e költeményekben megcsendül, ismerik azokból a mutatványokból, melyeket lapunk utóbbi számaiban közöltünk volt”.¹⁹

Makai Emil tehát belépett ebbe az új világba, bár a lelkiismerete kínozta. Erről tanúskodik egyik legjobb verse, a *Rorate*. Munka után fáradtan sétál hazafelé a szerkesztőségéből, amikor egy kivilágított ablakra lesz figyelmes, és az azon kiszűrődő hangokra. A zsidó ima alaposan felkavarta a lelkét: „eszébe jut, amit akart és amivé lett”.²⁰

Makai 1892-re a fővárosi és a hazai olvasóközönség előtt ismert fordító-költő volt. De hogyan lett többkötetes szerző, elismert fordító, sikeres színműíró és a fővárosi társasági élet kedvelt tagja? Makai Emil első fordításait még a Magyar-Zsidó Szemle közölte 1887-ben. A lap egyik szerkesztője volt tanára, Bánóczi József professzor, aki felismerve a tehetséget, megjelentette fordítását. A népszerűségét azonban az Egyenlőség, és a korszak népszerű lapjai, így A Hét, az Új Idők és a Magyar Szalon című folyóiratokban megjelenő verseinek, illetve színdarabok fordításának és írásának köszönhette. Az említett lapok már a századvég irodalomkedvelő közönségének megváltozó igényeit szolgálták ki.

PÁLYAKEZDÉS: EGYENLŐSÉG, A HÉT, MAGYAR SZALON

1888-tól a Fischer Emil név helyett már következetesen használta a Makai Emilt, ha publikált.²¹ Erre a lehetősége megvolt. Az Egyenlőség helyt adott fordításainak, saját verseinek és prózáinak egyaránt. Az első versfordítását 1888. december 22-én jelentették meg. Ez a *Hymnus* volt, ismeretlen szerzőtől.²²

¹⁷ Kőbányai 2010. 80-84.

¹⁸ Pásztor 1936. 40.

¹⁹ *Vallásos énekek* 1889. 5.

²⁰ KABOS 1904. 1.

²¹ KISS 1927b. 145.

²² *Hymnus* 1888. 8-9.

Az *Anthológia a spanyol zsidó költőkből* című sorozatában – amelyhez rövid magyarázatokat fűzött – állt össze az 1892-ben megjelentetett *Zsidó költők* című gyűjteménye.²³ A zsidó költészetben a hit mellett különösen megfogta a szerelmi és a humoros líra. A spanyol zsidó költők mellett foglalkozott az itáliai reneszánsz kor zsidó alkotóival. Így például a sorozat 20. részében Manuelle szerelmes verseivel. „Ő már nem szorul arra, hogy a szerelmet összekösse a próféták által megénekelt ideális viszonyal Isten és Izrael között, költészetében a független szerelem létjogosultságát bizonyította be”. Költészete hangjában, formai jegyeiben „már nem zsidó többé, hanem olasz” – állapította meg Makai.²⁴

Makai részt vett a zsidó vallás egyenjogúságát, az úgynevezett recepciót követelő mozgalomban. Foglalkoztatta a zsidóság sorsa hazánkban és külföldön is. Erről az Egyenlőségben megjelentetett cikkei és versei tanúskodnak. A lap elsősorban az emancipált, főleg fiatalabb neológ zsidó középosztály véleményét közvetítette, és fontos megjegyezni, hogy a magyarországi zsidóság magyar nemzethez tartozását hirdette.²⁵ A lap hasábjain olvasható olyan cikke, amelyben szót emelt a vérvád és az antiszemitizmus megnyilvánulásai ellen. A *Patriot* című elbeszélésében (1893. augusztus 25.) pedig kiállt a recepció mellett.²⁶

Makai Emil a recepciót célul kitűzők cselekvő közösségének tagja volt. A recepció ügyében tartott 1892. január 8-ai ülésen egy népes bizottságba is beválasztották.²⁷ A recepció kivívására néhány nappal később, január 20-án végrehajtó bizottságot is választottak. Ennek elnöke dr. Mezei Mór országgyűlési képviselő volt, és Makai Emilt is ott találjuk a bizottságban.²⁸

Megállapítható, hogy az Egyenlőség bölcsője volt Makai Emil költővé válásának, hiszen nem csak figyelemmel kísérte munkásságát, de rendszeresen közölte fordításait, saját verseit és prózai alkotásait egyaránt. Ezzel hozzásegítette, hogy a különféle újságok szerkesztői és olvasói felfigyeljenek tehetségére. A lapban közel 100 fordítása és saját verse olvasható, közöttük több nem jelent meg későbbi köteteiben. Ezek közé többségében a zsidó ünnepekre írt versei tartoznak. Makai Emil 1889–1893 között még többnyire vallásos költeményeket alkotott, amelyekben a modern nagyvárosi hang nem jelentkezett.²⁹

A 19. század második felében modernizálódó Budapest urbánus környezete a korábbtól eltérő művelődési igényeket támasztott. Ennek közvetítője a kulturális élet mellett a sajtó világa és a terjedő liberális eszmerendszer volt.³⁰

A megújuló irodalomnak a Kisfaludy Társaság volt az egyik otthona, ahol pl. Reviczky Gyula olvasta fel verseit. Az előadásokon többen is megértették, hogy valami újnak a tanúi. A nagyváros költészete volt ez, amelynek a szellemi orgánuma A Hét című lap lett.³¹

²³ MAKAI 1890a. 1.

²⁴ MAKAI 1891b. 1-2.

²⁵ GLÄSSER I.

²⁶ MAKAI 1893a. 2–4.

²⁷ *Reflexiók* 1892. 2.

²⁸ SZABOLCSI 1895. 3.

²⁹ *Makai Emil könyvei* 1894. 8.

³⁰ LIPTÁK 2001. 46.

³¹ HEGEDŰS 1991.

Makai Emil a lap 1891. évi jubileumi 100. számában is helyet kapott olyanok mellett, mint Jókai Mór, Mikszáth Kálmán, Herceg Ferenc vagy Ábrányi Emil...³² A lapnál helyettes szerkesztő lett 1897 és 1900 között. A Hétben megjelentetett saját versei közül több olvasható verseskötetekben, de néhány nem.

Makai Emil bedolgozott a Magyar Szalonba is. Gyakran nem saját nevében, hanem Kobold álnéven állította össze a havi krónikát.³³ Már 1891-ben megjelentették a *Spanyol-zsidó költők a 11. és 12. században* című tanulmányát. Ennek bevezetőjében fogalmazta meg: „A X. század alkonyán Spanyolhon dél-arab törzsei a tudományos élet fellendülését teremtik meg s míg egyrészt behatóan foglalkoznak a filozófia örök kérdéseivel, addig a költészetnek is nemesebb czélokot tűznek ki s az erkölcsöket finomítva, az emberi szívet egy ideális világ-felfogás magaslatára emelik”.³⁴

Makai Juda Halévi költészetét tartja a legnagyobb hatásúnak, műveit a világirodalom jeles alkotásai közé sorolja.³⁵ Salamin ibn Gabirolt a zsidó világi költészet megteremtőjeként írta le, aki szerinte nem tudott független lenni a származásától, és neki köszönhető egy új érzelmvilág, a pesszimizmus bevezetése, amely Makaira is jellemző. Salamin ibn Gabirolról írta: „Ifjúi hévvel merült el a tudományok világába, de szomját a bölcsek el nem olthatták”.³⁶

VALLÁSOS ÉNEKEK (1890), ZSIDÓ KÖLTŐK (1892), ÉNEKEK ÉNEKE (1893), MARGIT (1895), ÚJABB KÖLTEMÉNYEK (1899), POÉTASORS (1901)

Makai Emilt a költővé válás útján segítette kiváló nyelvtudása, a szülői házban megalapozott műveltsége és rabbiképzőben folytatott tanulmányai. Fordításaiából az elsőt Jedaja Penini Bedarasi *Bechinath Olam* című művéből még 1887-ben közölte a Magyar-Zsidó Szemle³⁷ és 1889-ben az 1., a 8., a 9. és a 10. számban további 18 versfordításnak adott helyet. Ezzel gyakorlatilag bevezették a *Vallásos énekek* című kötetet és megismertették a magyarországi zsidóságot Makai Emillel.

Mindössze 20 éves volt, amikor 1890-ben megjelent Vallásos énekek címmel első kötete. A kötetben 28, részben fordított, részben eredeti imákat, zsoltárokat, vallásos darabokat gyűjtött egybe. A szerkesztés során az egyházi ünnepek voltak az irányadók. A „költői szépségekben gazdag” könyvét Bánóczi Józsefnek ajánlotta.³⁸

Az Egyenlőség hasábjain a Vallásos énekekről így fogalmaztak: „Makai Emil magasztos feladathoz lát; az ősök szent nyelvén irt remekeket a haza szent nyelvén mutatja be, és mesteri keze alatt magyar remekékké válnak, mik a héber költészet gyöngyei voltak.”³⁹

³² *A századik Hét* 1891. 8.

³³ *Szerkesztői üzenetek* 1895. 886.

³⁴ MAKAI 1891c. 179.

³⁵ MAKAI 1891c. 180.

³⁶ MAKAI 1891c. 180.

³⁷ BEDARSI 1887. 609-610.

³⁸ *Vallásos énekek*. 1890. 13.

³⁹ *Az Egyenlőség két...* (1890) 5.

Palágyi Lajos is méltatta munkáját. „Makai Emil érti s érzi a héber nyelv szépségeit, de érti s érzi a magyar nyelv szépségeit is. Műfordításait úgy lehet olvasni, mintha csak eredeti magyar költemények lennének”.⁴⁰

Makai kritikusi több alkalommal éppen a magyar nyelvtudásának a hiányait vetették a szemére. A Vasárnapi Újság szerint „erősebb tehetség azonban nem nyilatkozik vallásos énekeiben, a külformát is csak közepszerűen kezeli”. Felróta továbbá a rossz rímeket és a helytelen nyelvtudást.⁴¹ Ellenkező vélemény szerint viszont: „Ez a nyelv az ép, egészséges alföldi emberé, akit sorsa a városba vetett”.⁴²

A **Zsidó költők** című kötete 1892-ben jelent meg. Salamon ibn Gabirol, Juda Halévi, József ibn Chászdáj, Sámuel Hánágid, Náchum, Mózes ibn Ezra, Ábrahám ibn Ezra, Chárizi, Manuello és ismeretlen költők 74 verse olvasható a könyvben. Makai meg is magyarázta célját: „egy kis rokonszenvet, egy kis szeretetet akarok ébreszteni a sokat hányódott, sokat ócsárolt zsidó nép költészete iránt. Azt akarom, hogy a költészet minden igaz barátja legalább fogalmat alkothasson magának az eredeti héber költemények szépségéről és költői becséről”.⁴³

Palágyi Lajos kritikájában Makai, a „kedves fiú” jellemzését is megadja: bajusz és szakáll nélküli, közepes termetű, mozgékony, mosolygós arcú, élénk kedélyű fiatalember, akinek szinte csak barátja van. Mégis a műfordítások mellett pesszimista verseket írt. Éppen ez a „modern poétai hanggal való” keveredése a régi költeményeknek az, amely az új könyvnek sajátos jellegét megadja – állapította meg.⁴⁴

Nem Makai Emil volt az egyetlen, aki zsidó költőket fordított magyar nyelvre. A héber költők magyartítása a rabbiképző intézet tanárai és diákjai között is népszerű volt. A nevesebbek közül Bacher Vilmos és osztályfőnöke, Bánóczy József említhető, illetve Vajda József és Kecskeméti Lipót, valamint Cserháti Mihály. A Magyar-Zsidó Szemle szerkesztősége szerint a „legfényesebb sikert azonban Makai aratta”.⁴⁵

Következő kötete az Énekek éneke lírai történet – a bibliai eredetinek szabad feldolgozása – 1893-ban jelent meg. Zempléni Árpád az Egyenlőség hasábjain már 1892 decemberében közölt kritikát. A történetben Salamon király szemet vet Sulamitra, aki viszont egy szegény pásztorfiút szeret. Végül győzedelmeskedik a szerelem, hiába ígér gazdagságot a király. Zempléni Makai művében néhol már a „népdalok hangját, szellemét, humorát” véli felfedezni. Például ezekben: „Oh hányszor ölelnél, hányszor megcsókolnál, / Hogyha nem szeretöm, ha testvérem volnál. / A faluban senki meg nem szólna érte, / Tudnák, hogy te vagy az én véremnek vére. / Meg is itatnálak, meg is etetnélek. / Meg is csókolnálak, meg is ölelnélek!”⁴⁶

Makai az Énekek énekében kritikusi szerint „csinosan, kellemesen versel”, de nem értették, hogy miért tette ezt „erősen modern szellemben”. Talán a korszellemhez jobban illett a „szép rythmikus” fordítás, amelyet a Protestáns Szemlében 1890-ben Kecskeméthy István

⁴⁰ PALÁGYI 1890. 6–7.

⁴¹ MAKAI 1890b. 60.

⁴² SEBESTYÉN 1923. 36.

⁴³ MAKAI 1892a. 3.

⁴⁴ PALÁGYI 1892a. 2–3.

⁴⁵ *Makai Emil* 1901a. 314.

⁴⁶ ZEMPLÉNI Á. 1892. 1–3.

adott közre.⁴⁷ Hasonlóan a modern szellemet fedezte fel a Képes Folyóirat: „Fordításain még az eredetieket nem ismerő olvasó is észreveszi, hogy erősen modernizálva vannak, tagadhatatlan, hogy az egyetemes költészet igen érdekes mezejét nyitotta meg a magyar olvasók számára”.⁴⁸ Az Énekek éneke Hegedűs Géza szerint az új magyar verses epika legszebb darabjai közé tartozik.⁴⁹

Makai feltételezhetően Ignótus és Heltai Jenő hatására kezdett eltávolodni a vallásos költészettől, és a „nagyon is evilági, sőt budapesti költészethez” sodródni. Bánatos szerelmessége folytatása Reviczky hangvételének.⁵⁰ Makai beiratkozott az egyetem bölcsész szakára is, de a családjának nem akart nagy terhet jelenteni, ezért házitanítóként vállalt munkát egy gazdag családnál. Tanítványába Margitba reménytelenül szerelmes lett.⁵¹ A szerelem ihlette versei különösen népszerűek lettek a hölgyek körében.

1895-ben jelent meg a Margit című kötete, amely e reménytelen szerelem legszebb verseit tartalmazza. A költő egy alkalommal egy fehér szegfűt kapott emlékül, amit életében még hervadtan is őrizte egyik verseskötete lapjai közé préselve.⁵²

Makai a Margit című kis kötetben három ciklusba rendezte költeményeit. A *Mi ketten* 21 verset tartalmaz, az *Intermezzo* 12, a *Szürkület* pedig 11 verset. Az utóbbi költeményciklust az Új Idők a legjobbak közé sorolta, „amit újabban a magyar versirodalom produkált”.⁵³

Ebben olvasható a *Roráté* és *A bolygó* a „tradicionális eszményhit elvesztésének” a megrázó élményeként is felfogható. Az utóbbi versben a költő „belsőleg mindenhol idegenné lett”, de mégis megérti az emberi történelmet, bár már a kozmosz felé tekintve nem talál célt: „Megannyi nyughatatlan lélek, / Ki velem együtt kóborol; / Versenyt futnak örült rohamba, / És nem találunk célt sehol!”⁵⁴

A Margit azonban elsősorban a szereleméről szól, aki nem a „palotában” él, hanem a magyar fővárosban. Margit 15 éves volt akkor, de a reménytelen érzelm végigkísérte Makait az életén. Margitot végül egy gazdag prágai gyároshoz adták feleségül.⁵⁵

A Makai által megfogalmazott szerelem már Budapest nagyvárosi légkörében született. A verssorok „könnyű rímelést, verselési szaporaságot árulnak” el.⁵⁶ Makai keserűen fogalmazta meg érzelmeit A prágai ismeretlen c. versében: „Olyan lesz épp, mint más menyasszony, / Kiért sokan templomba járnak; / A fátyolozott ifjú arcon / Ki venne észre szürke árnyat? / Talán ön nem is halványabb, / Tán lépte nem is reszketeg? / Csak én látom, hogy arca sápad, / Aki egy zugában reszketek...”⁵⁷

⁴⁷ Énekek éneke. 1893. 44.

⁴⁸ Makai Emil 1901b. 737–738.

⁴⁹ HEGEDŰS 1991.

⁵⁰ HEGEDŰS 2010. 37.

⁵¹ SZINNYEI 1902. 415–416.

⁵² KISS 1927c. 194.

⁵³ Makai Emil költeményei 1895. 371–372.

⁵⁴ BOGOLY 2006. 16.

⁵⁵ Bálint 1926. 9.

⁵⁶ Zsidó költők 1896. 311–312.

⁵⁷ MOLNÁR 1904. 30.

A Margit című kötet a korban sikeresnek számított, de Haber Samu megfogalmazta kétségeit. „Nem tehetek róla, hanem én Makait most is ott tartom legbecsesebbnek, ahol a múltban láttam. A zsidó költők műfordítója és az Énekek éneke földolgozója ma is többet nyom előttem a latban, mint a Margit írója, mert [...] a belső értéket mérlegelem.”⁵⁸

Az **Újabb költemények** 1899-ben jelent meg. Az É.N. és a Romantika ciklus 41 költeményt tartalmaz. Többségüket 1896 és 1898 között írta, de például itt is megjelentette a *Roráté* címűt. Az Egyenlőség már 1898 decemberében ismertette. A szerkesztőség kiemelte és leközzölte éppen a *Roráté* című verset, mert „remekbe irt kifejezője az igazság hirdetésének vallásos pályájától megvált s a világi igazságok kinyilatkoztatására vállalkozó újságíró emlékeinek, gondolatvilágának. Az ősi forrás áttör az új burkolaton és megihleti a dalnokot, ki az új formákban is a régi marad”.⁵⁹ Kiemelik, hogy a zsolozsma hangja felébresztette a költő lelkében az emlékeket. Talán éppen ez a hatás írta meg vele *Az öreg úr* című versét édesapjáról.⁶⁰

Édesapjától megtanulta az ünnepnapok tiszteletét, az isten utáni sóvárgást. Makai hívő ember maradt, akiből „a legforróbb szavak akkor buggyantak ki, ha lantját vallásos hite szólaltatta meg”.⁶¹ A vers soraiból egyértelműen megállapítható a fiú szeretete édesapja iránt. „Két éve, hogy csak romja annak / A tisztos ősznek, a mi volt; / A régiből szíve maradt csak – / Mondjátok, van-e rajta folt? / A gyűlöletből egy szemernyi / Ha rátapadt-e valaha? / Mert nem tudott mást, csak szeretni, / Úgy mint még senki és soha.” A vers sorai szerint az édesapa – talán tényleg így volt – végül büszke lett fiára. „Hogy vitte úgy-e házról-házra / A verset, mit a fia írt! / S odaszorítva ajakára, / Rongygyá csókolta a papírt. / Isten helyett egy szöke lányról / Dalolt a pogány troubadour – / És mégis elolvasta százszor, / És sírt, és sírt az öreg úr...”⁶²

A **Poétasors** 1900. december elején került a könyvesboltokba. Három ciklusra osztotta: I. *Szerelmes versek*, II. *Mindenféle* és III. *Drámai költemények*. 18 vers és 2 dráma olvasható benne. Az utóbbiak közül a Vörösmarty közlése az érdekes, mert a megírását követően nem került a színpadra a költő szerelmének megéneklése.⁶³

Az Egyenlőségben ennek okát is tudni vélték. Makai a darabot a költő születése 100. évfordulójára írta. A Nemzeti Színházban akarták előadni, de – legalábbis az Egyenlőség szerint – erre nem került sor, mert Makai zsidó származású volt.⁶⁴

A család másként emlékezett erre. A színdarab próbái már folytak a Nemzeti Színházban, de Széll Kálmán elérte, hogy ne mutassák be. Miért? Mert a miniszter Vörösmarty lányának, Ilonának a férje volt és a darab szerint az apósa mást szeretett.⁶⁵

A darab valóban Vörösmarty és Perczel Etelka szerelmét énekli meg, bár – Sebestyén Károly szerint: „Alkalmi költemény, amelyben sok a megkapó, igaz poézis, de nincs a drámaiságnak nyoma sem”.⁶⁶

⁵⁸ HABER 1896a. 3.

⁵⁹ *Makai újabb költeményeiből (1898)*. 4.

⁶⁰ *Két könyv*. (1901). 5.

⁶¹ KELEMEN F. 1961. 6.

⁶² KISS 1927a. 102.

⁶³ *Értesítő* (1901). 293.

⁶⁴ *Két könyv* (1901). 5.

⁶⁵ MAKAI 1995. 18.

⁶⁶ SEBESTYÉN 1923. 34–35.

A kritika nem fogadta egyértelmű lelkesedéssel a Poétasors című kis kötetet. A Budapesti Szemle kritikusa így fogalmazott: „Gyakorlott verselő, nem tartalmatlan, de nem is bír különösebb eredeti vonásokkal”.⁶⁷

MAKAI EMIL, SZÍNHÁZI DARABOK FORDÍTÓJA ÉS ALKOTÓJA

Makai Emil tehetséges munkatársa volt Kiss Józsefnek, mégsem a szerkesztés vált fő hivatásává. A színház jelentette számára – Margit mellett – a másik nagy szerelmet.⁶⁸ Barátja, Kiss Arnold róla írott művéből tudjuk, hogy már diákkorában „néhanapján klasszikus színművek élvezésére” eljárt a Nemzeti Színházba, néha a német színházba.⁶⁹

Evva Lajos, a Népszínház igazgatója kérte meg első alkalommal, hogy operetteket fordítson magyarra. Ezek a Varázsgyűrű, a Toledad és a Gésák voltak. Elsősorban a Magyar Színházhoz és a Nemzeti Színházhoz kötődött, ez utóbbinál még állást is kapott, a drámabíró bizottság jegyzője volt.⁷⁰ 1892-től haláláig több tucat angol, német és francia darabot fordított magyarra. Több darab sikeréhez a kellemes zene mellett éppen Makai fordítása járult hozzá.⁷¹

Pásztor Árpád véleménye az, hogy operettfordításai új korszakot teremtettek az énekes színpadon, mert Makai az „ólomlábon járó operettversek helyett játékos, pajkos, könnyed, vidám ritmusú, a zenéhez simuló sorokat írt”. Emlékei szerint ő találta ki, hogy nem kell szó szerint fordítani, ezért új szöveget írt a zenéhez.⁷² Ezzel Makai hozzájárult a magyar operett nyelvezetének a megújításához.

Fordításai komoly segítséget jelentettek a színigazgatóknak. A *Toto és Tata* című operett esetében például a kritika megemlítette, hogy a „fordítás munkáját Makai Emil végezte, a prózai szöveget szellemesen és ötletesen, a verseket poétikusan és ismert előkelő technikájával ültetvén át magyar nyelvre”.⁷³

Makai Emil színházi darabokat is alkotott. A korában igen kedvelt sanzont népszerűsítette, sőt verseire is hatott a francia sanzon. „A franciás könnyedségű, magyar operett-versekben, s egyáltalán a színpadi verselésben volt úttörő.”⁷⁴ Hegedűs Géza megállapította, hogy verses játéka az „újromantikus múltnak” folytatásai, amelyek Vörösmarty Mihály, majd Rákosi Jenő és Dóczy Lajos „kellemes költői játékaiban” foghatók meg.⁷⁵

Színpadi művei közül sikeres volt például a *Robinsonok*. A darabról A Hétben ezt olvashatjuk: „A Robinsonok című egyfelvonásos egy nagy tehetség rendkívül finom, helylyel-közzel szinte szenzációs megnyilatkozása, mindvégig friss és jóleső poézissel megírt műve”. A kritika szerzője kiemelte Makai addig szinte ismeretlen humoros oldalát és „csodálatosan megragadó” költészetét.⁷⁶

⁶⁷ Értésítő. 293.

⁶⁸ SZÖLLŐSI 1910. 777.

⁶⁹ KISS 1917. 15.

⁷⁰ SZINNYEI 1902. 415–416.

⁷¹ *Színház, művészet* (1899). 174.

⁷² Pásztor 1936. 40.

⁷³ HELTAI 1895. 226.

⁷⁴ ANTAL 1963. 4.

⁷⁵ HEGEDŰS 2010. 100.

⁷⁶ LOVIK 1899. 243.

Sikeres volt *A királyné apródja* is, melyet Heltai Jenővel közösen alkotott. A Hét le is közölte 1899/23. számában. *A Tudós Hatvani professzor* pedig a legsikeresebb saját színpadi darabja volt Makai Emilnek. Ebből is közölt részleteket például A Hét 1899/35. és az Új idők is 1900. február 18-ai számában. A darab címszereplője diákjai előtt bemutatott fizikai kísérleteivel érdemelte ki az „ördögös” debreceni professzor megnevezést. Alakja több szerzőt is megihletett, közöttük Arany Jánost, Jókai Mórt, Szombati Szabó Istvánt, Ráth-Végh Istvánt. A Debreceni Református Kollégium neves tanára, Hatvani István (1718–1786) orvosdoktor, professzor, aki egy gyöngye pillanatában maga is hitt az ördögnek. Végül azonban győzedelmeskedett tudosi vénája. „Eltévelyedtem egy bolondos álmon, / Gonosz szél meglegyintett. / De könnyű bár ez egyszer ismét égbe szállnom, / Lássá – én akarom – a város, / A tudós, aki hirdeti néki, / Hogy ami jó és ami káros: / Egy eredőleg és égi!”⁷⁷

A családi emlékezet szerint Jókai Mórnak annyira megtetszett a darab, hogy személyesen gratulált a fiatal írónak. A *Kun László* című darabnál fölhasználta a Jókai Mór által rendelkezésére bocsátott 18. századi diáknótákat is. Bemutatóján még – szintén a családi emlékezet szerint – Jókai Mór is megjelent.⁷⁸ Bizonyosan jól ismerhette, hiszen Makai volt az, aki a Jókai jubileumi bizottság nevében közölte az újságokkal, miként áll a jubileumi kiadás sorsa, hány darab előfizető gyűlt össze.⁷⁹

Jókaira nagy tisztelettel tekintett Makai, és 1893-ban az író ötvenéves jubileuma alkalmából az Egyenlőségben így fogalmazott: „Jókai Mór a mikor először vette a tollat kezébe, nem törődve milliók előítéletével, síkra mert szállani a zsidó nép lealázói, a zsidó vallás ócsárlói ellen.” A cikkben Makai kettős – zsidó és magyar – azonosságtudata is megfogható. „Hála a mi nemzetünk jó geniusának, *A zsidó fiú* nem maradt elszigetelve, hanem első kötete lett annak az impozáns könyvtárnak, a melyet Jókai ötven esztendőn keresztül csupa ragyogó, csupa kincseket érő, csupa halhatatlan műveivel megtöltött.”⁸⁰

Makai Emil elsősorban külföldi színdarabok fordításaival a korszak színházi életnek meghatározó szereplője volt, mert „költészetét belül a bensőség s az érzékenység teszi, kívül pedig a nyelvbeli kifejezés kellemessége s folyamatossága. Így történhetett, hogy már az első darabjaival meghódította a közönséget...”⁸¹

MAKAI EMIL A KULTURÁLIS KÖZÉLETBEN

Makai tagja volt a Petőfi Társaságnak, amelyet a Petőfi-kultusz terjesztése és a magyar szépirodalom nemzeti szellemben való művelése céljából alapítottak. A társaság soraiba többen is kérték felvételüket, de a karácsonyi tagválasztó közgyűlésen 1898. december 30-án, Makai mellett csak Bartha Miklóst és Gárdonyi Gézát vették fel.⁸²

⁷⁷ MOLNÁR 1904. 346.

⁷⁸ FISCHER J. 1995. 5.

⁷⁹ MAKAI 1893b. 858.

⁸⁰ MAKAI 1893c. 6.

⁸¹ *Színház* (1897). 29.

⁸² *Új Petőfisták* (1899). 15.

Makai a fővárosi polgárság társasági életének az egyik kedvelt alakja volt, aki a Centrál Kávéházban törzsasztallal is rendelkezett.⁸³ Népszerűségét korán megalapozta, még az Otthon Írók és Hírlapírók Társaságának tagjaként. Itt gyülekeztek a fővárosi írók, újságírók beszélgetni, biliárdozni, olvasni. „Csupa jó emberből áll ez a vidám kis republika, melynek tagjai bírnak tágasabb, nagyobb otthonnal is: otthon vannak ők a magyar közönség szeretetében; azon közönségében, melynek ők egész Otthonon kívüli tevékenységüket szentelik” – fogalmazta meg id. Ábrányi Kornél.⁸⁴

Leggyakrabban a szerkesztőségek mellett az Otthon Körben, Herz Rezső Rafael vendéglőjében és az úgynevezett Pósa-asztalnál az Orient-szállóban láthatták. Sok barátja volt, de legközelebb Heltai Jenő állt hozzá, valamint Vészi József, Kiss József, Kóbor Tamás, Szécsi Ferenc, Molnár Jenő és Barna Izidor.⁸⁵

Makai Emil 1901 júniusában rosszul lett a Nemzeti Színházban. Az orvosok akkor szívbélhártya-gyulladászt állapítottak meg a sajtó értesülése szerint.⁸⁶ A Magyar Nemzet tudósítója így fogalmazott: „Mélyen megrendített mindnyájunkat. Azon a napon, melyen nyolcz héttel ezelőtt lefeküdt az ágyba, tudtuk, hogy a szegény fiú el van jegyezve a halálnak [...] Az egész ember ott semmisült meg szemünk láttára nap-nap után, szinte részletekben hagyott el bennünket, nem maradt belőle semmi, csak a szíve, ez is feltartóztathatatlanul betegen”.⁸⁷ Makai Emil Budapesten, 1901. augusztus 6-án, kedden este hunyt el. Végso nyugalomát szülei mellett a makó-jángori zsidó temetőben találta meg, mert „idevágott az egyszerű vidéki temetőbe, a porladó anyai szív mellé; messze attól a nagy várostól, hol ifjúsága rózsái oly korán hervadásnak indultak”.⁸⁸

MAKAI EMIL JELENTŐSÉGE

Makai Emil írói tevékenységét az életében siker kísérte. Korának kedvelt költője és színházi szerzője volt. A Hét szerkesztésében játszott szerepe hozzájárult a Nyugat megjelenéséhez is. Munkássága az „újabb költőnemzedékek lírai hangnemét, gondolkodásmódját és poétikai” formakultúráját is befolyásolta – állapította meg Bogoly József Ágoston.⁸⁹

Makai hatását kevesen tudták kimutatni a magyar költészetben. A „magyar Heine” – ahogyan többen is nevezték⁹⁰ – azonban mégiscsak hatott, bár nem meghatározó módon a magyar irodalom alkotóira. Például a tehetségét bontogató Ady Endrére. Schöpflin Aladár *A krisztusok mártírja* című versre vonatkoztatva állapította meg, hogy „a formájától írhatta volna Makai Emil”.⁹¹ Benedek Marcell pedig a *Pusztul a lótus* című versnél érezte meg a „hetyke, Makai-könnyedségű” hangot.⁹² Természetesen Ady is a meglévő költőktől tanult. Így „rövid dalai

⁸³ FENYŐ 1965. 346.

⁸⁴ ÁBRÁNYI 1892. 103.

⁸⁵ MOLNÁR 1926. 16.

⁸⁶ *Makai Emil* (1901c.) 8.

⁸⁷ *Makai Emil halála* (1901) 2.

⁸⁸ *Makai Emil* (1901d.) 3.

⁸⁹ BOGOLY 2006. 16.

⁹⁰ HALÁSZ 2010. 202.

⁹¹ SCHÖPFLIN 1934. 35-36.

⁹² BENEDEK 1924. 7.

is többségükben Makai Emil, Heltai Jenő hangjához, a megmerevedett, hivatalos „népi nemzeti” konzervatív konvenciókkal szakító, nálunk úttörő, könnyed, közvetlen, eleven, sanzonszerű stílusához hasonlítanak”.⁹³

Ady Endre *Versék* című kötetében egy-két költemény esetében felismerhető a „városias slágerimitációnak (pl. Heltai Jenő, Makai Emil)” hatása, például a *Színházban* vagy a *Mutamur* című verseiben.⁹⁴ A századforduló magyar költészete azonban inkább a „színvonalas kabaréköltészetet készítette elő, mint Ady és a Nyugat első nemzedékének mélyebb, szélesebb látókörű, új korszakot indító modernségét” – állapította meg Hegedűs Géza. Hozzátette azonban azt is, hogy „sikeres ellenfele volt a maradiságnak, felszántotta az irodalmi talajt számukra, s mintegy előcsatákat vívó szövetségese lett a náluk sokkal nagyobb fajsúlyú következőknek”.⁹⁵

Makai Emil versei a nagyvárosi élet élményeit jelenítik meg. Mindezzel hozzájárult nemzeti irodalomunk gazdagításához. Ennek akkor még nem voltak megfelelő költői kifejezőmódjai, így a költészete átmenet volt a régi nagyok és a Nyugat között.⁹⁶ Mégis Adyhoz és a Nyugathoz nem az ő (Makai, Heltai Jenő stb.) irányzatuk vezetett, „mert szubjektivitásuk és bensőségük nem volt elegendő. Azáltal azonban, hogy ironiájukkal és elemző intellektualitásukkal lejáratták a neonépies együgyűséget, részük volt abban, hogy az új költészet lehetségessé vált”.⁹⁷

RÖVIDÍTÉSEK

A századik Hét (1891). *Egyenlőség* 10. évf. 49. sz. 8–9.

ÁBRÁNYI KORNÉL, id. (1892): Az otthon. *Magyar Szalon* 9. évf. 17. kötet. 102–104.

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. 1. kötet. (1902). Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal.

ANTAL GÁBOR (1963): Jegyzetek a jegyzetekről. *Magyar Nemzet* 19. évf. 191. sz. 4.

Az Egyenlőség két új cikksorozata (1890). *Egyenlőség* 9. évf. 44. sz. 5.

Az országos rabbiképző (1891). *Egyenlőség* 10. évf. 26. sz. 12.

Az országos rabbiképző intézet önképző... (1890). *Egyenlőség* 9. évf. 40. sz. 17.

Az országos rabbiképző theologiai... (1891). *Egyenlőség* 10. évf. 8. sz. 15.

BÁLINT ISTVÁN (1926): Egy tragikus élet. *Pécsi Napló* 242. sz. 9.

BEDARSI, JEDAJA PENINI (1887): Bechinath Olam. *Magyar-Zsidó Szemle*. 4. évf. 10. sz. 609-610.

BEDNANICS GÁBOR (2005): Urbi vel orbi? (A nagyvárossá érő Budapest lírikus megjelenítései a századfordulón). *Holmi* 18. évf. 4. sz. 494-508.

BENEDEK MARCELL (1924): *Ady breviárium II*. Budapest, Dante Kiadó

⁹³ KRAJKÓ 1961. 3.; KARDOS 1958. 565.

⁹⁴ KENYERES 1997. 112.

⁹⁵ HEGEDŰS 1991.

⁹⁶ Péter 1994. 1316.

⁹⁷ KOMLÓS ALADÁR 1965. 665.

- BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON (2006): József Attila korai költészete és a makói irodalmi kánon. In Tóth István (szerk.): *Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2005*. Szeged, Móra Ferenc Múzeum. 169–176
- BRÓDY MIKSA (1901): Két verseskötet. *Fővárosi Lapok* 38. évf. 3. sz. 43-44.
- Énekek éneke (1893). *Vasárnapi Újság* 40. évf. 3. sz. 44. p.
- Értesítő (1901). *Budapesti Szemle* 105. kötet. 290. sz. 292–293.
- Eszküvő (1893) *Egyenlőség* 12. évf. 51. sz. 8.
- FENYŐ MIKSA (1965): Önéletrajzom. *Új Látóhatár* 7. évf. 4. sz. 331–347.
- FISCHER JÁNOS (1995): Makai Emil alakja a család emlékezetében. In Tóth Ferenc (szerk.): *Makai Emil emlékezete*. Makó, KÉSZ Makói Csoportja.
- GLÄSSER NORBERT: 150 éves zsidó emancipáció Magyarországon. 2. rész. <http://mazsike.hu/150-eves-zsido-emancipacio-magyarorszagon-2-resz/> Hozzáférés: 2021.12.02. 11:22.
- GLÄSSER NORBERT (2018): Az emancipáció Mózes és Józsuája. In Molnár Judit (szerk.): *Emancipáció. Integráció vagy asszimiláció*. Pécs – Szeged, Kronosz Kiadó –Szegedi Zsidó Hitközség.
- H. SZABÓ IMRE (1928): Egy költő alussza örök álmát a makói zsidó temetőben. *Marosvidék* 6. évf. 292. sz. 13. p.
- HABER SAMU (1896a.): Makai Emil versei. *Egyenlőség* Melléklet. 15. évf. 6. sz. 3-4.
- HABER SAMU (1896b.): Makai Emil versei. Befejező közlemény. *Egyenlőség* 15. évf. 7. sz. február 14. Melléklet. 5.
- HALÁSZ TAMÁS (2010): A purimspíltől a Thália szentélyéig. *Magyar Zsidó Szemle* Új folyam. 6-7. sz. 195–208.
- Három kötet (1895). *Új Idők* 1. évf. 15. sz. 276.
- HEGEDŰS GÉZA (2010): Heltai Jenő alkotásai és vallomásai tükrében. Budapest, Fapadoskönyv.hu
- HEGEDŰS GÉZA (1991): *Makai Emil*. <https://mek.oszk.hu/01100/01149/html/>. Hozzáférés: 2024. 11. 24.
- HELTAI JENŐ „Ichor” (1895): Toto és Tata. *A Hét* 6. évf. 14. sz. április 7. 226.
- Hymnus (1888). *Egyenlőség* 7. évf. 6. sz. 8-9. p.
- JUHÁSZ GYULA (1922): Makói emlék. József Attila Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjtemény 83.2.1.
- KABOS ENDRE (1904): Makai Emil. *Budapesti Napló*. 9. évf. 338. sz. december 7. 1–2.
- KRAJKÓ ANDRÁS (1961): A fiatal Ady ismeretlen verseiből. *Kortárs*. 5. évf. 1. sz. 3-8.
- KARDOS LÁSZLÓ (1958): Tóth Árpád alkotásmódja, munkamódszere. *Filológiai Közöny*. 4. évf. 3–4. sz. 552–571.

- KECSKEMÉTI ÁRON (1929): A csanádvármegyei zsidók története. Makó, Nagy Gy. és Társa Könyvnyomda.
- KELEMEN FERENC (1961): Makai Emil emlékezete. *Csongrád Megyei Hírlap* 18. évf. 184. sz. augusztus 16. 6.
- KENYERES ZOLTÁN (1997): A modern-romantikus Ady I. rész. *Kortárs*. 41. évf. 8. sz. 112–128. Két könyv. (1901). *Egyenlőség* 20. évf. 3. sz. 5.
- KISS ARNOLD (1917): A fehér szegfű. *Egyenlőség* 36. évf. 24. sz. június 23. 15–16.
- KISS ARNOLD (1927a.): Makai Emilről. *Múlt és Jövő*. 17. évf. 3. sz. 102–107.
- KISS ARNOLD (1927b.): Makai Emilről. *Múlt és Jövő* 17. évf. 4. sz. 144–147.
- KISS ARNOLD (1927c.): Makai Emilről. *Múlt és Jövő* 17. évf. 5. sz. 194–197.
- KOMLÓS ALADÁR (1942): Zsidó költők a magyar irodalomban. In Komlós Aladár. (szerk.): *Ararát*. Budapest, 1942. 163–170.
- KOMLÓS ALADÁR (1997): Magyar-zsidó szellemi történet a reformkortól a holocaustig. II. Bevezetés a magyar-zsidó irodalomba. Budapest, Múlt és Jövő Kiadó.
- KÖBÁNYAI JÁNOS (2009): A posztbiblikus irodalom reneszánsza és Patai József pályakezdése. A „feltámadó” modern zsidó kultúra vonzásában. *Irodalomtörténet* 40. évf. 2. sz. 173–199.
- KÖBÁNYAI JÁNOS (2010): Virágzás halál után: A magyar zsidó költészet 150 éve. *Látó* 21. évf. 12. sz. 78–92.
- LIPTÁK DÓRA (2001): Polgári kulturális gyakorlat és nemzeti jelleg a közép-európai sajtóban. *Aetas* 3–4. sz. 46–85.
- LOVIK KÁROLY „D-b” (1899): Robinzonok és még valami. *A Hét* 10. évf. 15. szám. április 9. 243.
- MAKAI EMIL (1890a.): Az ifjú. *Egyenlőség* 9. évf. 46. sz. november 14. 10.
- MAKAI EMIL (1890b.): Vallásos énekek. *Vasárnapi Újság* 37. évf. 4. sz. január 26. 60.
- MAKAI EMIL (1891a.): Zsidó mondák és legendák. *Magyar Zsidó Szemle* 8. évf. 5. sz.
- MAKAI EMIL (1891b.): Anthologia a zsidó klasszikus költőkből. Olasz zsidó költészet. *Egyenlőség* 10. évf. 28. sz. Melléklet. 1-2
- MAKAI EMIL (1891c.): Spanyol-zsidó költők a XI-XII. században. *Magyar Szalon*. 8. évf. 15. kötet. 179–190.
- MAKAI EMIL (1892a.): Zsidó költők. Budapest, Singer-Wolfner Kiadó. 1892.
- MAKAI EMIL (1892b.): Az Énekek énekéből. *A Hét* 3. évf. 34. sz. 538.
- MAKAI EMIL (1893a.): A törvényhozás napja. *Egyenlőség* 12. évf. 20. sz. Melléklet. 2.
- MAKAI EMIL (1893b.): Jókai a jubiláns. *Magyar Szalon* 11. évf. 20. kötet. 858.
- MAKAI EMIL (1893c.): A zsidó fiú. Néhány szó a Jókai-jubileumhoz. *Egyenlőség* 12. évf. 47. sz. 6.

- Makai Emil (1901a.) *Magyar Zsidó Szemle* 18. évf. 4. sz. 312–315.
- Makai Emil (1901b.) *Képes Folyóirat* 23. sz. 737–738.
- Makai Emil (1901c.) *Magyarország*. 8. évf. 187. sz. 8.
- Makai Emil (1901d.) *Makói Hírlap*. 20. évf. 198. sz. 3–4.
- KOMLÓS ALADÁR (1965): A nagyváros költői (1965). In Sőtér István (főszerk.): *A magyar irodalom története*. 4. Budapest, Akadémiai Kiadó. 659–666.
- Makai Emil költeményei* (1895). *Új Idők* 1. évf. 48. sz. 371–372.
- Makai Emil könyvei* (1894). *Egyenlőség*. Melléklet. 14. évf. 14–15. sz. 8.
- Makai újabb költeményeiből* (1898). *Egyenlőség*. Melléklet. 17. évf. 49. sz. 4.
- MAKAI ENDRE (1995): Emlékirat Makai Emilről. In Tóth Ferenc (szerk.): *Makó*. KÉSZ Makói Csoporthja.
- MOLNÁR GÉZA (1904): *Makai Emil munkái* I. kötet. Budapest, Singer-Wolfner.
- MOLNÁR JENŐ (1926): Makai Emil halálának 25. évfordulója. *Egyenlőség* 45. évf. 13–14. sz. 16.
- PALÁGYI LAJOS (1890): Vallásos énekek. *Egyenlőség* 9. évf. 14–15. sz. 6–7.
- PALÁGYI LAJOS (1892a.): Zsidó költők. *Egyenlőség* 11. évf. 11. sz. 2–3.
- PALÁGYI LAJOS (1892b.): Zsidó költők. *Egyenlőség* 11. évf. 12. sz. 2–5.
- PÁSZTOR ÁRPÁD (1936): Amilyenek én őket láttam. *Pesti Napló*. 87. évf. 85. sz. 40.
- PEREMICZKY SZILVIA (2012): Egy elfeledett(?) magyar zsidó költő – Makai Emil. <http://www.or-zse.hu/hacofe/vol5/peremicky-makaiemil-muveszet2012.htm> Hozzáférés: 2018. 04. 30. 8:40
- PÉTER LÁSZLÓ (1994): Makai Emil. In Péter László (főszerk.): *Új Magyar Irodalmi Lexikon* 2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Reflexiók. (1892). *Egyenlőség*. Melléklet. 11. évf. 4. sz. 2.
- SCHEIBER SÁNDOR – ZSOLDOS JENŐ – KATONA J. FERENC (1976): Mikszáth Kálmán levelezéséből. In Csukás István (szerk.): *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*. Szeged, Szegedi Tudományegyetem. 185–219.
- SCHÖPFLIN ALADÁR (1934): *Ady Endre*. Budapest, Nyugat.
- SEBESTYÉN KÁROLY (1923): Budapest, Országos Rabbiképző.
- SÓS ENDRE (1976): Makai Emil halálának 75. évfordulójára. *Új Élet* 31. évf. 17. sz. 3.
- Szerkesztői üzenetek (1895). *Magyar Szalon* 12. évf. 22. kötet. 886. p.
- SZABOLCSI LAJOS (1993): Két emberöltő. Az *Egyenlőség* évtizedei (1881 – 1931). Budapest, Argumentum Kiadó.
- SZABOLCSI MIKSA (1895): Tiltakozó gyűlés. *Egyenlőség*. 14. évf. 13. sz. 1–2.
- SZÉL ÁKOS (1871): Az izraelita iskola közvizsgái. *Maros*. 2. évf. 38. sz. 2.
- Színház* (1897). *A Hét*. 8. évf. 2. sz. 29. 28–29.

Színház, művészet (1899). *Ország Világ* 20. évf. 11. sz. 174.

SZINNYEI JÓZSEF (1902): *Magyar írók élete és munkái*. VIII. kötet. Budapest, Hornyánszky Viktor Könyvnyomdája.

SZÖLLÖSI ZSIGMOND (1910): Makai Emilről. *A Hét* 21. évf. 48. sz. 774–776.

Új Petőfisták (1899). *A Hét* 10. évf. 1. sz. 15.

Vallásos énekek (1889). *Makói Hírlap* 1889. december 25. 5. p.

Vallásos énekek (1890). *Ország Világ*. 11. évf. 1. sz. 13. p.

ZEMPLÉNI ÁRPÁD (1892): Énekek éneke. *Egyenlőség*.ó Melléklet. 11. évf. 52. sz. 1–3.

Zsidó költők (1896). *Budapesti Szemle* 1896. 88. kötet. 239. sz. 311–312.